

Kamler, Marcin

Areał folwarku szlacheckiego w Wielkopolsce Wschodniej 1580-1655

Przegląd Historyczny 62/2, 177-196

1971

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MARCIN KAMLER

Areał folwarku szlacheckiego w Wielkopolsce Wschodniej 1580—1655

Artykuł ten nie stanowi zamkniętego etapu badań podjętych nad problematyką folwarku szlacheckiego w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w. Ma on jedynie na celu omówienie niektórych problemów natury metodycznej, jakie wyłoniły się w trakcie prób ustalenia powierzchni folwarków, przedstawienie propozycji ich rozwiązania, a także zasygnalizowanie pierwszych wniosków nieco bardziej ogólnych, jakie nasuwa zebrany materiał. Czynnikiem inspirującym podjęcie tych rozważań jest praca A. Wyczańskiego o folwarku szlacheckim w Polsce w XVI w.¹ oraz przekonanie, że pożyteczna byłaby kontynuacja takich badań dla okresu następnego; dodatkowy bodziec stanowi fakt, że w pracy, której podstawę stanowiłyby źródła zbliżone do tych, jakie wykorzystał A. Wyczański, istnieje możliwość zastosowania — z pewnymi korekturami — metod badawczych wypracowanych przez tego autora, co może nadać osiągniętym wynikom istotny walor porównywalności z wynikami uzyskanymi w cytowanej pracy. Kwestia możliwości porównywania wyników prac dotyczących zbliżonej problematyki była poruszona już dawniej². Postulat ten jest istotny zarówno w badaniach szczegółowych, jak i w bardziej ogólnych; porównanie wyników osiągniętych przy pomocy tych samych lub zbliżonych metod, a więc zawierających podobny procent błędu, może dać stosunkowo wierny obraz różnic istniejących na różnych obszarach lub zmian dokonujących się na tych samych terenach w miarę upływu czasu. W naszym przypadku chodzi o uzyskanie danych dotyczących wielkości folwarków szlacheckich w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w., które mogłyby być zestawione z wynikami badań A. Wyczańskiego dla okresu poprzedniego.

Ustalenie rzeczywistej wielkości folwarków szlacheckich stanowi jeden z istotnych warunków poznania prawdziwego obrazu gospodarki wiejskiej w XVI—XVII w. Doceniając znaczenie tego problemu badacze zajmujący się dziejami wsi polskiej tego okresu na ogół starają się go rozwiązać poprzez próby określenia wielkości łańów, którymi najczęściej operują ówczesne źródła, głównie inwentarze i lustracje. Zazwyczaj próby te prowadzą do stwierdzenia znacznej rozpiętości w wielko-

¹ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580*, Warszawa 1960.

² Por. np. uwagi dotyczące kwestii porównywalności wyników badań zawarte w artykule B. Baranowskiego, *Sprawa metody badań historycznych nad strukturami zasiewów*, KHKM XIV, 1966, nr 3, s. 539—544.

ści spotykanych łąnów, nie dając pożądaných rezultatów³. Ostatnio L. Żytkowicz zatrzymał się nieco dłużej nad możliwością określenia wielkości włóki w dobrach biskupstwa plockiego w okresie od XVI do połowy XVII w.⁴, niestety i tym razem otrzymaliśmy wynik negatywny. Próby przeliczeń według innych elementów (zagony i staje, wysiew, opłaty dniowe) występujących w badanych przez tego autora źródłach nie pozwoliły na jednoznaczne określenie powierzchni włóki stosowanej w tych dobrach. L. Żytkowicz ostatecznie przyjmuje, podobnie jak i inni badacze, że w okresie tym włóka w dobrach biskupstwa plockiego nie stanowiła jednostki mierniczej a raczej jednostkę gospodarczą, podstawę nadziału chłopskiego (a tym samym i powinności pańszczyźnianych). Wielokrotnie już stwierdzano ogromne rozbieżności w wielkości łąnów, nawet w sąsiednich wsiach⁵. Wydaje się też, że byłoby ryzykowne przyjmować za identyczne łąny występujące w tekście jednego inwentarza, szczególnie jeśli dotyczy on dóbr tak rozległych jak dobra biskupstwa plockiego, a L. Żytkowicz posługuje się inwentarzami trzema, spisowanymi w odstępach około 50 lat. Ponieważ jednak dąży on do przedstawienia zmian zachodzących w badanych przez siebie dobrach w procentach (wzrost, spadek) lub liczbach bezwzględnych (np. liczba łąnów), znajduje się w sytuacji przymusowej — musi posługiwać się miarą łąnu, nie tylko nie znając jego wielkości, ale w dodatku mając świadomość, że są to wartości różne, często od siebie odbiegające. A cóż dopiero, jeśli wkroczymy w sferę badań porównawczych? Jak należy podchodzić do zestawień powierzchni gospodarstw, które są określane w łąnach i dotyczą różnych terenów, typów dóbr i okresów (np. biskupstwa plockiego, ziemi chełmińskiej i królewskich mazowieckich w XVII w.)? Czy dane te są w ogóle porównywalne?

Nieco lepiej przedstawia się sytuacja podczas badań własności niechłopskiej, gdzie na ogół posiadamy dużo większe możliwości określenia choćby przybliżonej wielkości powierzchni uprawnej. Istnieje kilka dróg do uzyskania pożądaných wyników: przy pomocy wysiewów lub — gorzej — zbiorów, albo też stosując metodę przeliczania zasobów utrzy-

³ Por. S. Sreniowski, *Uwagi o łąnach w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym wsi polskiej*, KHKM III, 1955, nr 2, s. 311 nn., 335 n.; A. Wawrzyńczykowska, *Problem wysokości plonów w królewskich mazowieckich w 2 połowie XVI i 1 ćwierci XVII w.*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego” t. IV, z. 1, Warszawa 1961, s. 62 n.; także, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1952, s. 16 n.; L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, t. I, Warszawa 1962, s. 33 n., który ponadto stwierdza, że obliczenie powierzchni łąnu i tak nie rozwiązałyby problemu, pozwalając obliczyć jedynie zasadniczej części gospodarstwa chłopskiego, jaką był łąn osiadły (jego część lub wielokrotność), i wskazuje, że gospodarstwa te w XVI w. obejmowały ponadto także pewną ilość — bardzo zmienną — gruntów pustych. Ostatnio problematyka dotycząca łąnu (włóki) została szczegółowo omówiona przez J. Szewczyk, *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa 1968, gdzie skoncentrowano się na zagadnieniach okresu wcześniejszego, a następnie J. Rychlikową w dużo bardziej dla nas interesującym ze względów chronologicznych artykule polemicznym *Staropolskie miary ziemi*, KHKM XVIII: 1970, nr 1.

⁴ L. Żytkowicz, *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII w.*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego” t. XI, z. 1, Warszawa 1969, s. 16—25.

⁵ Por. na ten temat S. Sreniowski, op. cit., s. 335 n.

mywanej siły roboczej na obszar, jaki może być przez nią uprawiony⁶. Metody te, obok pewnych wad i uzyskiwania wyników tylko przybliżonych, mają jedną wspólną, zasadniczą zaletę — dają wyniki w miarach o znanej, określonej wielkości (w przypadku obliczeń A. Wyczańskiego w łanach 30-morgowych), a więc wyniki, które są porównywalne między sobą. Ten właśnie aspekt decyduje, że warto zatrzymać się dłużej nad problemami, które pojawiają się przy próbach szacowania areалу folwarków szlacheckich metodami przyjętymi przez A. Wyczańskiego. Metody te nie były kwestionowane w nowszej literaturze, niemniej jednak podczas próby dokonania podobnych obliczeń dla okresu późniejszego, wyłoniło się kilka problemów, które nie były sygnalizowane w cytowanej pracy, a których sposób rozwiązywania może wpłynąć na wynik końcowy.

Rozważania niniejsze przeprowadzone są na podstawie materiału dotyczącego terenów województwa brzesko-kujawskiego, łęczyckiego i sieradzkiego, określanych w pracy A. Wyczańskiego mianem Wielkopolski Wschodniej, oraz lat 1580—1655⁷. Podstawę badawczą stanowią 142 inwentarze folwarków szlacheckich. Wśród nich 18 to inwentarze folwarków powyżej 10 łanów (przeciętnie około 16 ł.), które w ogromnej większości stanowiły część większych dóbr, a ich właściciele zajmowali lub należeli do bliskiej rodziny osób zajmujących dość znaczne urzędy⁸. Wychodząc z założenia, że folwarki te nie są typowe dla własności średniej, nieutytułowanej szlachty, o jaką nam tu chodzi, w dalszych rozważaniach pominiemy owe 18 folwarków, a zajmiemy się jedynie pozostałymi 124 folwarkami. Dla uzyskania lepszego obrazu zmian zachodzących w badanym materiale, okres którym się zajmujemy został podzielony na dwa podokresy: 1580—1620 (58 folwarków) i 1621—1655 (66 folwarków). W porównaniu do materiału A. Wyczańskiego, który dla folwarków w Wielkopolsce Wschodniej w okresie 1500—1550 dysponował 4 inwentarzami, a dla okresu 1551—1580 — 16 inwentarzami, nasza podstawa źródłowa jest niewspółmiernie szersza.

Powierzchnie folwarków obliczono metodami przyjętymi przez A. Wyczańskiego⁹, w ogromnej większości przypadków na podstawie sprzężaju folwarcznego i pańszczyzny uzyskiwanej od chłopów, w przeliczeniu: 4 folwarczne zwierzęta pociągowe uprawiają 30-morgowy łan ziemi folwarcznej, 1 dzień pańszczyzny ciągłej stanowi $\frac{1}{6}$ łana. Wydaje się, że obliczenia dokonane przy założeniu, że kmięć świadczący 1 dzień pańszczyzny tygodniowo jest w stanie uprawić $\frac{1}{6}$ łana folwarcznego,

⁶ Metody te zostały z powodzeniem zastosowane przez A. Wyczańskiego, op. cit., s. 62—74. Por. też tenże, *Studia nad gospodarką starostwa koryńskiego 1500—1660*, Warszawa 1964, s. 16—17.

⁷ Dolną granicę wyznacza krańcowy zasięg stanowiący punkt wyjścia pracy A. Wyczańskiego, *Studia nad folwarkiem*, górą — początek wojen szwedzkich, diametralnie zmieniających obraz wsi polskiej. Wydaje się, że ma rację S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962, s. 125, który kwestionuje słuszność wprowadzonego przez A. Wyczańskiego podziału Wielkopolski na wschodnią i zachodnią twierdząc, że podział na północną i południową część byłby bliższy strukturze gospodarczej tego regionu (podział na rynki zbożowe, udział w spławie wiślanym). Świadomie jednak obejmujemy badaniami właśnie tereny Wielkopolski Wschodniej, przyjęte przez Wyczańskiego, aby uzyskać możliwość porównań.

⁸ M. in. kasztelańskie rodziny Lasockich, Trzebuchowskich i Stokowskich.

⁹ Podstawy i uzasadnienie szacunku powierzchni folwarków przy pomocy ilości pańszczyzny i folwarcznego inwentarza roboczego zostały dokładnie sprecyzowane przez A. Wyczańskiego, *Studia nad folwarkiem*, s. 68—74.

powinny dawać wyniki dość prawdopodobne. Jeśli przyjmiemy za A. Wyczańskim¹⁰, że w praktyce na 1 łan uprawy kmieci i folwarcznej przypadały 3 kmiece zwierzęta robocze, to przy przeciętnym wyposażeniu kmieci w badanych przez nas inwentarzach, wahającym się między 4,8 a 5,8 zwierząt¹¹, obsada ta powinna wystarczyć na uprawę łączną (kmiecią i folwarczną) około 1,6—1,9 łana. Stosując przeliczenie — 1 dzień pańszczyzny ciągłej odpowiada $\frac{1}{6}$ łana folwarcznego, przy obciążeniu pańszczyzną 4 dni w tygodniu kmięć musiałby uprawić około 0,66 łana folwarcznego, przy pańszczyźnie 5 dni — około 0,85 łana, plus swoje gospodarstwo. Pozornie wyniki te idealnie do siebie pasują, pod warunkiem, że kmiece gospodarstwa wynosiły przeciętnie 1 łan. Wiemy jednak, że w tym okresie (druga ćwierć XVII w.) gwałtownie maleje liczba pełnorolnych gospodarstw kmiecych o rzeczywistej powierzchni całego 30-morgowego łana (jakim się posługiwał A. Wyczański w swoich przeliczeniach); kmiecie świadczą pańszczyznę z gospodarstwa łanowego, uprawiając w rzeczywistości powierzchnię o wiele mniejszą. Można stąd wyprowadzać wnioski dwojakiego rodzaju — albo powierzchnia upraw folwarcznych była większa, albo w rzeczywistości zwierzęta uprawiały mniej ziemi. Wydaje się, że ostrożniej będzie przyjąć wniosek drugi, szczególnie w świetle mocno ostatnio podkreślanego przez L. Żytkowicza spadku wydajności pańszczyzny w ciągu pierwszej połowy XVII w.¹²

Dla obliczenia powierzchni folwarku niezbędne jest określenie wysokości pańszczyzny świadczonej przez kmieci na danym terenie i w danym okresie. Niestety w znacznej większości inwentarzy nie znajdujemy danych na ten temat; są one jedynie w 16 tekstach. Ponieważ więc w stosunku do większości folwarków nie wiemy jak wysoką pańszczyznę odrabiali wymienieni w inwentarzu kmiecie, dla obliczenia liczby dniówek pańszczyzny jaką dysponował folwark w danym roku konieczne stało się przyjęcie pewnych cezur czasowych. Zdajemy sobie sprawę z tego, że wzrost pańszczyzny następował nierównomiernie, że często w tym samym czasie w niezbyt nawet odległych od siebie folwarkach chłopci odrabiali różną pańszczyznę¹³ i że wprowadzenie takich przedziałów czasowych jest sztuczne; niemniej jednak — z konieczności — na podstawie owych 16 inwentarzy można z pewną dozą prawdopodobieństwa określić kiedy w interesującym nas okresie dominowała w Wielkopolsce Wschodniej pańszczyzna trzy-, kiedy cztero-, a kiedy pięciodniowa. Oczywiście konieczność przyjęcia do obliczeń konkretnego roku, w którym pańszczyzna uległa podwyższeniu, stwarza — szczególnie wobec inwentarzy spisanych w zasięgu kilku lat przed, lub po tej dacie — duże prawdopodobieństwo błędu. Ponieważ jednak w związku z tym istnieją możliwości zarówno zaniżenia, jak i zawyżenia szacunku, można mieć nadzieję, że będą to wartości, chociaż częściowo, nawzajem

¹⁰ Tamże, s. 71.

¹¹ W woj. brzesko-kujawskim przeciętna po 4,5 wołu i 1,3 konia, w łęczyckim po 3,5 wołu i 1,3 konia, w sieradzkim po 3,2 wołu i 2,2 konia; dane grupują się w inwentarzach z lat po 1615 r., a więc dotyczą kmieci obciążonych pańszczyzną powyżej 3 dni tygodniowo (por. tabela 1).

¹² L. Żytkowicz, *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu*, s. 92.

¹³ Np. w woj. łęczyckim kmiecie w Grabowie w 1625 r. odrabiali tygodniowo 4 dni pańszczyzny, a w 1627 r. w odległym o 23 km w linii prostej Budzynku musieli świadczyć aż 6 dni (AGAD, Łęczyckie grodzkie relacje t. 70, f. 352 oraz t. 73, f. 20—22).

się znoszące. Dane, którymi dysponujemy dla wysokości pańszczyzny, przedstawia tabela 1. Wydaje się, że w wyniku ich analizy można dla całego badanego obszaru przyjąć następujące przedziały czasowe: do 1613 r. — 3 dni, od 1614 r. do 1627 r. — 4 dni, po 1627 r. — 5 dni pańszczyzny ciągłej tygodniowo z łana. Oczywiście w tych inwentarzach, w których mamy podany wymiar pańszczyzny odbiegający od przyjętych w danym roku przeciętnych (np. w woj. sieradzkim w 1615 r. i w woj. łęczyckim w 1627 r.), do obliczenia przyjęto wysokość wymienioną przez źródło.

Tabela 1

Pańszczyzna we wsiach szlacheckich
(dni w tygodniu z łana)

Rok spisania inwentarza	Liczba dni pańszczyzny na tydzień		
	woj. brzesko-kujawskie	woj. łęczyckie	woj. sieradzkie
1600	3		
1609	3		
1612		3, w żniwa 4	
1613	3 ciągłej i 1 pieszej		
1615	4		5
1617	4		
1625		4	
1627		6	
1629	5		
1634		5	
1635			5
1646		5 (2 inw.)	
1648			4 (półżrebnicy)

Na ogół podstawę obliczeń powierzchni folwarków stanowiła metoda przeliczania zasobu siły roboczej na uprawianą przez powierzchnię uprawną, jednak w przypadku 12 inwentarzy posiadamy równocześnie dane dotyczące ziarna przeznaczonego na siew lub uzyskanych zbiorów, albo też podaną powierzchnię w zagonach i składach, co umożliwia podjęcie próby obliczenia powierzchni danego folwarku inną metodą. Przeliczenia ziarna siewnego lub uzyskanych zbiorów na powierzchnię ziemi uprawnej nasuwają jednak wiele trudności i zastrzeżeń; ustalenia gęstości siewu, przeliczenia metrologicznie korcy na litry, problemy płonów zbóż w liczbie ziaren, omłotów z kopy itd. — wszystko to, mimo nieustannych badań i coraz to nowych, interesujących wyników, ciągle wywołuje dyskusje i nie daje pewności uzyskania właściwych rezultatów¹⁴. Na zupełnie kruchych podstawach opierają się przeliczenia na

¹⁴ Ogólnie znane są badania podejmowane na ten temat przez A. Wawrzyńską, L. Żytkowicza, W. Szczygielskiego, A. Wyczańskiego czy B. Baranowskiego; ostatnio L. Żytkowicz (*Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII w.*) poświęcił wiele uwagi tym zagadnieniom, zarówno w odniesieniu do gospodarstwa chiopskiego (s. 62—78), jak i folwarcznego (s. 101—109).

morgi zagonów i składów. Niemniej jednak, dostrzegając całą niepewność tych przeliczeń, warto porównać wyniki otrzymane wszystkimi dostępnymi metodami.

W przypadku odnalezienia w inwentarzu ilości zboża pozostawionego na jary zasiewek, z reguły w kopach, obliczeń dokonywano przeliczając kopy na korce i litry, uzyskany wynik dzieląc przez liczbę litrów wysiewaną na morgę — posługując się danymi uzyskanymi przez A. Wawrzyńczykowską¹⁵. Uzyskaną liczbę morgów mnożono przez dwa (ozimina), a następnie — za A. Wyczańskim¹⁶ — dodawano 8% na uprawy niezbożowe oraz $\frac{1}{3}$ na ugór. W ten sposób otrzymany wynik powinien w zasadzie w przybliżeniu odpowiadać rzeczywistej powierzchni folwarku. W przypadku gdy w inwentarzu znalazły się podane zasoby ogólnie znajdujące się na terenie folwarku, starano się określić ich stosunek do całości według daty inwentarza. Przeliczano wówczas liczbę kop na korce i litry wysiane dla ich uzyskania¹⁷ i stąd otrzymywano powierzchnię w morgach. Wyniki osiągnięte na podstawie danych przejętych od A. Wawrzyńczykowej zostały porównane z analogicznymi obliczeniami, dokonanymi na materiale tych samych inwentarzy przy pomocy wartości przyjmowanych przez A. Wyczańskiego¹⁸ i — dla późniejszego okresu, ale tego samego obszaru — przez B. Baranowskiego¹⁹. Rezultaty tych obliczeń są w dość dużym stopniu do siebie zbliżone. Np. powierzchnia folwarku w Jasionnie²⁰, obliczona na podstawie wskaźników A. Wawrzyńczykowej wyniosła 27 morgów, a według liczb A. Wyczańskiego — 27,5; folwark w Myjomicach²¹ obliczony według wskaźników A. Wawrzyńczykowej wynosił 14,7 łąnów, według B. Baranowskiego — 14.

Znacznie więcej wątpliwości nasuwa kwestia przeliczania na morgi zagonów i składów. W obliczeniach przyjęto szerokość składu na 4,46 m za Baranowskim²², a staję na 67 m za A. Wawrzyńczykową²³; w dwóch przypadkach za S. Śreniowskim²⁴ wielkość staję określono na 4800 m². Wziąwszy pod uwagę nadzwyczaj niske podstawy, na jakich

¹⁵ A. Wawrzyńczykowa, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu*, s. 81—84: wysiew na morgę — żyto, pszenica, jęczmień 137,5 l, owies 137,5—165 l, średnio owies 151 l; omłot z kopy — żyto 3,5, pszenica 3, jęczmień 4, owies 4,5 korca gdańskiego po 55 l.

¹⁶ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem*, s. 63 nn., 148.

¹⁷ Wg A. Wawrzyńczykowej, op. cit., s. 83, z 1 korca wysianego zbierano 2,5 kopy żyta, 3,5 kóp pszenicy, 3 kopy jęczmienia, 1,8 kopy owsa.

¹⁸ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem*, s. 63—67: wysiew na morgę — żyto 135 l, pszenica 125 l, jęczmień 140 l, owies 180 l; omłot z kopy — żyto 108 l, pszenica 92 l, jęczmień 108 l, owies 144—180 l; plon w ziarnie dla Wielkopolski Wschodniej — żyto 4,2, pszenica 4,2, jęczmień 5, owies 3,5.

¹⁹ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s. 137, 149, 151: wysiew na morgę w korcach — żyto i pszenica $\frac{3}{4}$ — 1, jęczmień 1, owies $1\frac{1}{4}$; omłot z kopy w korcach — żyto 1,9 pszenica 1,5, jęczmień 2,4, owies 2,8; plon w ziarnach — żyto 4, pszenica 5, jęczmień 4,5, owies 4.

²⁰ AGAD, Sieradzkie ziemskie t. 51, 1584, f. 164—165 (170—171).

²¹ AGAD, Ostrzeszowskie grodzkie inkr., rel. dekr. t. 22, 1615, f. 760v—762.

²² B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie*, s. 50, przypisy 15 i 16.

²³ A. Wawrzyńczykowa, *Problem wysokości plonów*, s. 60.

²⁴ S. Śreniowski, *Uwagi o łąnach*, s. 306, gdzie autor przyjmuje owe 4800 m² z Gostomskiego; dokładniejszego obliczenia dokonuje W. Prandota, *Produkcja rolnicza w folwarkach starostwa sochaczewskiego w XVI i XVII wieku*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego” t. II, Wrocław 1959, s. 142, któremu wypada staję równe 4762 m².

opierają się te przeliczenia, zastanawia ogólny zbieżny wynik zestawienia powierzchni folwarków obliczonych różnymi sposobami. Otóż ogólna powierzchnia 12 folwarków obliczona według pańszczyzny i sprzężaju wyniosła 64,6 łanów, natomiast według wysiewów, zasobów i przeliczeń powierzchni — 62,5 łanów (mniej o 3,2%). W rozbięciu na poszczególne metody obliczania sytuacja kształtuje się następująco: 7 folwarków o powierzchni 42,5 łanów (według pańszczyzny i sprzężaju) przy sprawdzeniu za pomocą wysiewów i zbiorów uzyskało powierzchnię 38,8 łanów (mniej o 8,7%), a 5 folwarków o powierzchni 22,1 łanów, przy zastosowaniu metody przeliczeń zagonów i składów — powierzchnię 23,7 łanów (więcej o 7,7%). Spośród tych porównawczych obliczeń najdokładniejsze wydają się przeliczenia dokonane na podstawie wysiewu. Wprawdzie ich precyzja także pozostawia wiele do życzenia, jednak badania prowadzone dość licznie nad kwestią plonów dostarczyły już znacznej ilości danych, często zbieżnych, które zwiększają stopień prawdopodobieństwa takich przeliczeń. I właśnie te dane najbardziej się zbliżają do szacunku według pańszczyzny i sprzężaju. Dane dla 4 inwentarzy sprawdzonych tą metodą są następujące: według pańszczyzny i sprzężaju — 31,6 łanów, według wysiewu — 29,5 łanów, czyli różnica 3,5% (wobec 8,7 i 7,7; różnica 3,2% uzyskana dla wszystkich porównywanych inwentarzy nie jest miarodajna, ponieważ stanowi jedynie wypadkową dwóch przeciwstawnych wyników).

Wydaje się, że wyniki tu uzyskane są raczej optymistyczne jeśli chodzi o ogólną ocenę szacunku metodą opartą na pańszczyźnie i sprzężaju. Niemniej jednak ten sposób obliczania powierzchni nasuwa także pewne wątpliwości. Powstaje pytanie: czy słuszne jest wykorzystywanie do obliczeń inwentarzy, które zawierają dane tylko do jednego z tych elementów, np. tylko do pańszczyzny, jak to robił A. Wyczański? ²⁵ Wydaje się, że sam fakt, że w inwentarzu nie ma wzmianki o zwierzętach roboczych, nie musi świadczyć o tym, że folwark był istotnie tych zwierząt pozbawiony ²⁶. Na naszym materiale, stosując ściśle metodę A. Wyczańskiego, otrzymujemy (w rozbięciu na okresy) następujące wyniki (metoda A):

1580—1620	— 58	folwarków	— 240,2 ł.	— przeciętna 4,1 ł.
1621—1655	— 66	„	— 318,0 ł.	— „ 4,8 ł.
1580—1655	— 124	„	— 558,2 ł.	— „ 4,5 ł.

A oto powierzchnia folwarków obliczona wyłącznie na podstawie inwentarzy zawierających dane zarówno o sprzężaju folwarczym, jak i liczbie kmieci (metoda B):

1580—1620	— 12	folwarków	— 58,0 ł.	— przeciętna 4,8 ł.
1621—1655	— 24	„	— 139,5 ł.	— „ 5,8 ł.
1580—1655	— 36	„	— 197,5 ł.	— „ 5,3 ł.

Jak widać, ten system obliczeń daje wyniki znacznie wyższe. Ma na to wpływ możliwość zaniżenia szacunków powierzchni przy obliczeniach uwzględniających wszystkie inwentarze, wynikająca z faktu, że w nie-

²⁵ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem*, s. 78—83; powierzchnię 27 folwarków obliczono tu jedynie na podstawie pańszczyzny, bez wyjaśnienia, czy z tekstu źródła można z pewnością wnioskować, że na danym folwarku nie było zwierząt roboczych.

²⁶ Por. uwagi A. Wyczańskiego na temat zawartości inwentarzy, op. cit., s. 22 n.

których przypadkach mógł istnieć na folwarku sprzężaj, który nie został uwzględniony przy spisaniu inwentarza, a który wpłynąłby na powiększenie szacunku powierzchni. Istnieje jednak i inna przyczyna, o dużo większym zapewne znaczeniu. Otóż analiza inwentarzy wykazuje, że w folwarkach małych wypada najniższa przeciętna na łan wyposażenia w pańszczyznę; wiele z nich w ogóle nie dysponuje pańszczyzną ciąglą, a jedynie zagrodniczą. Ponieważ brak jednego z tych dwóch elementów (w tym przypadku pańszczyzny) eliminował dany inwentarz (na ogół folwarku o małej powierzchni), stąd uzyskane przez nas wysokie przeciętne. Równocześnie fakt, że w ogromnej większości inwentarzy znajdują się informacje na temat poddanych, a tylko w 10 przypadkach (8%) sprawę tę pominięto milczeniem, pozwala na domniemanie, że w owych nielicznych folwarkach poddanych nie było, a szczególnie brakło świadczących pańszczyznę ciąglą kmieci. Dlatego zapewne nie popełnimy większego błędu, jeśli w obliczeniach uwzględnimy inwentarze zawierające następujące dane: a) z podanym sprzężajem i kmieciami; b) z podanym sprzężajem, nawet gdy nie ma wiadomości o kmieciach, z założeniem, że ich istotnie nie było (oczywiście prócz inwentarzy, z których wiadomo, że jacyś poddani byli, lecz nie wynika jacy ani ilu); c) z danymi tylko na temat kmieci, jeśli z tekstu wiadomo, że sprzężaju nie było; d) te inwentarze, w których areał można obliczyć innymi drogami, np. poprzez wysiew czy zbiór. Przeprowadzając obliczenia z uwzględnieniem inwentarzy, które zawierają te właśnie elementy, otrzymujemy wyniki, które wydają się najbardziej zbliżone do rzeczywistości (metoda C):

1580—1620	— 22 folwarki	— 85,5 ł.	— przeciętna 3,9 ł.
1621—1655	— 45 „	— 237,8 ł.	— „ 5,3 ł.
1580—1655	— 67 „	— 323,3 ł.	— „ 4,8 ł.

Zwraca uwagę stosunkowo niska przeciętna dla lat 1580—1620. Porównując przeciętne powierzchnie folwarków uzyskane metodą A w rozbiu na poszczególne dziesięciolecia okazuje się, że powierzchnia 28 folwarków, których inwentarze pochodzą z lat 1580—1600, jest przeciętnie o wiele niższa niż w latach późniejszych; przy zastosowaniu metody C do obliczeń weszła znaczna liczba inwentarzy dotyczących właśnie folwarków małych (z własnym sprzężajem, pozbawionych pańszczyzny ciąglej), które koncentrują się w pierwszym dwudziestoleciu badanego okresu.

Oprócz przedstawionego wyżej problemu kryteriów doboru inwentarzy przyjmowanych do obliczeń powierzchni folwarków szlacheckich istnieje jeszcze jedna kwestia, pominięta w pracy A. Wyczańskiego, a mianowicie sposób traktowania inwentarzy spisanych z okazji podziału folwarku. Inwentarze takie można traktować w trojaki sposób.

Wariant I. Pomijamy sprawę podziału, wychodząc z założenia, że inne folwarki równocześnie się łączyły i powiększały. W naszych obliczeniach wariant ten jest równoznaczny z metodą A. Powstaje tu jednak wątpliwość, czy istotnie folwarki były łączone w jeden w przypadku np. dziedziczenia lub kupna wsi folwarcznej. Wydaje się, że mogło to mieć miejsce w stosunkowo rzadszych przypadkach bezpośredniego sąsiedowania ziem obu folwarków, i to chyba tylko folwarków małych. Rozstrzygnięcie, jak ta sprawa kształtowała się w przypadkach folwarków kilkułanowych, wymagałoby specjalnych badań; w tym miejscu można jedynie wysunąć wątpliwość, czy nowemu właścicielowi opłacałoby się kłopotliwe łączenie ich ziem w jeden wielki kompleks uprawowy; czy

raczej nie pozostawiano obu oddzielnych folwarków, zachowując tylko możliwość manewrowania pracą pańszczyźnianą lub inwentarzem żywym i martwym, znajdującym się na folwarkach. Ponieważ nie dysponujemy żadnymi danymi, które stwierdzałyby fakt scalania folwarków, posiadamy natomiast konkretne dane liczbowe dotyczące ich podziałów, nie możemy tej kwestii pominąć w obliczeniach.

Wariant II. Folwarki dzielone traktujemy już jako podzielone w związku z tym, że w badanym materiale inwentarze spisywane z okazji podziału koncentrują się w ogromnej większości w okresie lat 1580—1620²⁷, a więc przez większość okresu *de facto* folwarki te istniały już w stanie rozdrobnionym. Wprawdzie w tym zestawie inwentarzy byłby to argument warty rozpatrzenia, jednak bardziej chodzi nam o stworzenie metody pracy, która byłaby słuszna i w innych układach inwentarzy, np. w takich, w których większość podziałów koncentrowałaby się w drugiej części badanego okresu. Przyjęcie tego sposobu obliczeń prowadziłoby do obniżenia średniej powierzchni folwarków dzielonych co najmniej o 50% (lub więcej, w przypadku podziału na więcej niż 2 części); byłby to zabieg sztuczny, stojący w sprzeczności z faktem istnienia w części badanego okresu tych folwarków jeszcze nie podzielonych. Należy więc szukać sposobu kompromisowego, który uwzględniałby je zarówno przed, jak i po podziale.

Wariant III. Folwarki dzielone liczymy dwa razy — przed i po podziale, wychodząc z założenia, że w takim przypadku jeden inwentarz w rzeczywistości notuje podwójny stan rzeczy, wyrażony w jednym dokumencie. I tak np. w 1594 r. folwark w Dąbiu o powierzchni około 4 łąnów został podzielony między Adama i Stanisława Dąbskich; do obliczeń należałoby więc przyjąć: 1 folwark o powierzchni 4 łąnów i 2 folwarki po 2 łąny, co w rezultacie dałoby 3 folwarki o przeciętnej powierzchni około 2,7 łąnów. Przypadki podziału 2 folwarków między 2 nowych właścicieli zostałyby pominięte, ponieważ w istocie nastąpiła tylko nie interesująca nas w tej chwili zmiana właściciela, z ewentualnym wyrównaniem wielkości obu folwarków; ich średnia powierzchnia pozostała bez zmian. Wydaje się, że taki sposób postępowania, uwzględniający zarówno folwarki przed ich podzieleniem, jak i po, umożliwi obserwowanie dynamiki zmian ich areału i daje wyniki stosunkowo najbardziej obiektywne.

W celu lepszego uwypuklenia różnicy, jaka powstaje przy stosowaniu poszczególnych wariantów obliczeń, i która nie jest zaciemniona równoczesnym uwzględnieniem danych dotyczących przeważającej liczby folwarków nie ulegających podziałowi, poniższym zestawieniem objęto tylko folwarki dzielone i okres 1580—1620, którego dotyczy większość tego typu inwentarzy:

Wariant I	— 17 folwarków	— 84 ł.	— przeciętna ok. 4,9 ł.
Wariant II	— 34 folwarki	— 84 ł.	— „ 2,5 ł.
Wariant III	— 51 folwarków	— 168 ł.	— „ 3,3 ł.

²⁷ Dzieli się tu 26 folwarków, z których powstaje 43 (wzrost ogólnej liczby o 17), a w okresie 1621—1655 tylko 2 folwarki, z których powstaje 5 (wzrost o 3); w kilku przypadkach 2 folwarki dzielono między 3 nowych właścicieli, stąd ogólna liczba folwarków po podziale jest niższa od spodziewanej. W przypadku podziału 2 folwarków między 2 nowych właścicieli do obliczeń przyjmowano 2 folwarki o dawnej powierzchni, ponieważ w rzeczywistości nic się nie zmieniało.

Wyniki pozwalają stwierdzić, że zastosowanie do obliczeń wariantu III powoduje obniżenie się uzyskanej przeciętnej powierzchni folwarków dzielonych o około 30%; wynik dla wariantu I wskazuje, że w naszym materiale przeciętna powierzchnia folwarków dzielonych była wyższa o 0,8 łana od przeciętnej wszystkich badanych folwarków w tym okresie (metoda A). Zestawienie liczbowych wyników, które zostały uzyskane przy zastosowaniu poszczególnych wariantów, z uwzględnieniem materiału dotyczącego wszystkich folwarków, zawiera tabela 2.

Tabela 2

Powierzchnia folwarków (warianty oszacowania)

		Wariant		
		I	II	III
1580—	liczba folwarków	58	75	92
—1620	ogólna pow. folwarków w ł.	240	240	324
	przeciętna „	4,1	3,2	3,5
1621—	liczba folwarków	66	69	71
—1655	ogólna pow. folwarków w ł.	318	318	333
	przeciętna „	4,8	4,6	4,7
1580—	liczba folwarków	124	144	163
—1655	ogólna pow. folwarków w ł.	558	558	657
	przeciętna „	4,5	3,9	4,0

Uwaga: do obliczeń przyjęto wszystkie folwarki, pomijając proponowane wyżej metody selekcji inwentarzy.

Należałoby teraz porównać wyniki uzyskane metodą A z tymi, które można osiągnąć dokonując właściwego doboru inwentarza (metoda C) w połączeniu z wybranym powyżej sposobem traktowania inwentarzy podziałowych (wariant III). W tym miejscu jednak niezbędne się stają pewne dodatkowe wyjaśnienia. Otóż już A. Wyczański sygnalizował²⁸, że zbliżone do inwentarzy tzw. działy rodzinne (w niniejszych rozważaniach dla wygody określane ogólnie mianem inwentarzy) są na ogół pozbawione wzmianek na temat ruchomości — a więc i zwierząt roboczych. Stwierdzenie to znajduje potwierdzenie również i w naszym materiale. Ponieważ w konsekwencji przyjęcia metody C inwentarze pozbawione jakichkolwiek wzmianek o stanie sprzężaju folwarcznego winny być eliminowane z obliczeń, nasuwa się pytanie: w jakim celu został wysunięty problem inwentarzy podziałowych, skoro i tak nie mogą one stanowić podstawy do obliczania areału. Przyczyny są dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, w celu konfrontacji z wynikami uzyskanymi metodą stosowaną przez A. Wyczańskiego, oraz po drugie — i to jest przyczyna zasadnicza — z powodu istnienia grupy inwentarzy podziałowych, na podstawie których można powierzchnię folwarku określić innymi metodami (wysiew, przeliczenia miar powierzchni)²⁹. Badania inwentarzy z innych regionów Polski wykazały, że sytuacja ta powtarza się także

²⁸ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem*, s. 19.

²⁹ Swierczyn, AGAD, Brzeskie grodzkie inskrypcje t. 33, 1588, f. 435—442v (484—491v); Żydowo, tamże t. 40, 1595, f. 197—201v; Wiszczelice, AGAD, Przedeckie grodzkie inskrypcje t. 71, 1638, f. 37—38.

na innych terenach³⁰, a ponadto, że zdarzają się jednak inwentarze podziałowe, zawierające dość nawet dokładne zestawienia inwentarza żywego³¹.

Ponieważ proste zestawienie wyników uzyskanych metodą A z ostatecznymi wynikami połączonych metod C i wariantu III nie jest możliwe, gdyż inwentarzy podziałowych, które równocześnie spełniałyby warunki metody C jest zbyt mało, należy poszukać innej drogi do uzyskania zamierzonego celu. Istnieje możliwość takiego skorygowania obliczeń powierzchni folwarków ulegających podziałowi, by została wypełniona luka, jaką jest eliminujący je z obliczeń brak danych dotyczących sprzężaju. Otóż powierzchnie folwarków podziałowych zostały w większości obliczone tylko na podstawie pańszczyzny. Ponieważ jednak mamy prawo sądzić, że folwarki te posiadały własny sprzężaj uprawiający określoną powierzchnię ziemi folwarcznej, stąd wypływa wniosek, że dokonane obliczenia ich powierzchni są zaniżone. Analiza obliczeń powierzchni folwarków, dokonanych na podstawie ilości pańszczyzny i sprzężaju folwarcznego oraz tych, o których można sądzić, że zwierząt roboczych nie posiadały, pozwala na ustalenie procentowego udziału każdego z tych elementów w uzyskiwanych powierzchniach — około 73% powierzchni folwarcznej uzyskano z przeliczenia dniówek pańszczyzny, a około 27% ze sprzężaju folwarcznego³². Wychodząc z założenia, że przeciętne wyposażenie w sprzężaj folwarku ulegającego podziałowi nie odbiegało wiele od wyposażenia pozostałych folwarków, należy areał folwarków dzielonych podwyższyć o tę powierzchnię, która była uprawiana własnym sprzężajem. Ponieważ jednak owe 27% uzyskano na podstawie inwentarzy pochodzących z całego badanego przez nas okresu, a analiza wyposażenia folwarków w sprzężaj wykazuje dość szybki jego wzrost, zwłaszcza w drugiej ćwierci XVII w., stąd wydaje się, że podwyższenie areału tych folwarków, skupionych niemal wyłącznie w okresie do 1620 r., nie powinno być większe niż 20%. Zestawienie uzyskanych tym sposobem rezultatów z wynikami metody A zawiera tabela 3.

Jak można się było spodziewać, dysproporcje między średnimi uzyskanymi metodą A oraz przy pomocy wariantu III (tabela 2) zostały w znacznym stopniu zniwelowane przez podwyższenie powierzchni folwarków dzielonych. Niemniej jednak pewna różnica pozostała; jest ona rezultatem skupienia się we wcześniejszym okresie inwentarzy dotyczących folwarków mniejszych oraz ulegających podziałom. Otwarta pozostaje kwestia, czy fakt ten świadczy o dokonywających się zmianach

³⁰ Np. na Mazowszu — Goławin (AGAD, Zakroczymskie grodzkie wieczyste t. 88, 1632, f. 176—177v) i Krępica (tamże t. 92, 1639, f. 288—291v), których powierzchnię można starać się obliczać na podstawie opisu.

³¹ Np. inwentarz podziałowy ze wsi Lipe z 1606 r. (*Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego* t. I, Wrocław 1955, inw. 66); wśród wymienionego szczególnie inwentarza żywego (wraz z ptactwem) brak zwierząt roboczych, z czego można wnosić, że istotnie ich nie było.

³² Uwzględniono 58 inwentarzy, w których ogólna powierzchnia folwarków wyniosła około 305 łanów; część powierzchni uzyskana z przeliczenia pańszczyzny wyniosła 223 łany, natomiast ze sprzężaju folwarcznego — 82 łany. Wyniki te w sposób zasadniczy odbiegają od rezultatów uzyskanych przez A. Wyczańskiego (*Studia nad folwarkiem*, s. 109), który dla folwarków Wielkopolski Wschodniej w okresie 1551—1580 uzyskał aż 52% uprawy własnej i tylko 48% uprawy pańszczyźnianej; wyjaśnienie tak wielkich rozbieżności wymaga oddzielnych rozważań.

w stosunkach folwarcznych w Wielkopolsce Wschodniej w tym okresie, czy też jest rezultatem przypadku.

Z wyników uzyskanych w rezultacie powyższych obliczeń nasuwają się dwa wnioski natury ogólniejszej: po pierwsze — że proponowane korektury i uściślenia, jakkolwiek celowe i merytorycznie uzasadnione, nie zmieniają w sposób decydujący przeciętnych powierzchni obliczanych folwarków, przez co jest możliwe porównywanie ich z rezultatami obliczeń A. Wyczańskiego dla lat 1500—1580, oraz po drugie — że dostarczają danych, które mogą stać się punktem wyjścia dla próby zbadania

Tabela 3

Przeciętna powierzchnia folwarków (w łanach)

	1580—1620	1621—1655	1580—1655
Średnia wspólna metody C i wariantu III, po podwyższeniu o 20%*	3,9	4,9	4,4
Metoda A	4,1	4,8	4,5

* Wynik uzyskano z sumy danych dla metody C (1580—1620 — 22 folwarki, 85,5 łana i 1621—1655 — 45 folwarków, 237,8 łanów) i dla wariantu III, podwyższonych o 20% (odpowiednio w okresach — 51 folwarków, 202 łany, 7 folwarków, 18,5 łanów).

tendencji rozwojowych folwarków średnioszlacheckich w badanym okresie, podziału ich na typowe, o wspólnych cechach charakterystycznych grupy wielkości i uchwycenia najważniejszych dzielących je różnic. Nie wydaje się bowiem słuszne tworzenie — wzorem A. Wyczańskiego — jednego modelu „idealnego” folwarku średnio zamożnego szlachcica i określanie powierzchni tego folwarku z dokładnością do 0,1 łana, posługując się statystycznymi przeciętnymi, które zostały uzyskane na podstawie danych dotyczących zarówno małych, 1—1,5 łanowych folwarków, jak i dużych folwarków, liczących 8—10 łanów. Stworzony tą drogą abstrakcyjny modelowy folwark ma w istocie niewiele wspólnego zarówno z małymi, często pozbawionymi nawet pańszczyzny kmiećcej folwarczkami, jak i z dużymi, o znacznym potencjale ekonomicznym gospodarstwami³³. Również przeprowadzone powyżej rozważania nad sposobem obliczania powierzchni folwarków muszą skłaniać do wniosku, że wobec istnienia tak wielkiej ilości rozmaitych, często przypadkowych czynników, które mogą wpływać na obniżenie lub podwyższenie końcowych rezultatów, precyzyjne określanie tych powierzchni staje się mało racjonalne, a przyjmowane dokładne wielkości mogą być zawsze podważone i zastąpione nieco innymi. Stąd wniosek, by jeden wzorcowy model folwarku zastąpić kilkoma, których określone z dokładnością do 1 łana wielkości zamykałyby się w pewnych przedziałach. Materiał, którym dysponujemy, nasuwa celowość podziału folwarków na 3 grupy — małe, o powierzchni do 2 łanów, średnie — ponad 2 do 6 łanów i duże — ponad 6 do 10 łanów. Szczegółowe uzasadnienie tak nakreślonego podziału

³³ Celowość tworzenia jednego statystycznego wzorca folwarku zakwestionował A. Mączak w recenzji z omawianej pracy A. Wyczańskiego, PH LIII, 1961, z. 2, s. 377—388.

wymaga dokładnej analizy struktury gospodarczej badanych folwarków i dlatego nie jest na tym miejscu możliwe. Należy jedynie zasygnalizować główne elementy, które skłaniają do przyjęcia takiego właśnie podziału. Zestawienie ilościowe badanych pod względem areału folwarków daje wyniki następujące: folwarki małe (do 2 łanów) stanowią około 16%, folwarki średnie (ponad 2 do 6 łanów) — około 64%, folwarki duże (ponad 6 do 10 łanów) — około 20% całości; należy podkreślić, że krzywa obrazująca liczbę folwarków według ich wielkości ulega wyraźnym załamaniom właśnie na granicy 2 i 3 oraz 6 i 7 łanów. Podział ten uzasadnia także struktura wyposażenia poszczególnych grup folwarków we własny sprzężaj oraz w pańszczyzną kmiecią lub zagrodniczą, co — w przeliczeniu na 1 łan — pokazuje tabela 4.

Tabela 4

Wyposażenie folwarków w sprzężaj własny i pańszczyzne
(w przeliczeniu na łany uprawne)

Grupa folwarków	Sprzężaj folwarczy (zwierząt na łan)	Dni pańszczyzny w tygodniu na łan	
		kmiecie	zagrodnicy
Do 2 łanów	1,4	0,9	0,8
Powyżej 2 do 6 łanów	0,8	1,2	0,6
Powyżej 6 do 10 łanów	0,6	1,1	0,4

Różnice występują szczególnie wyraźnie między grupami najmniejszą i średnią; folwarki małe posiadają najwięcej własnego sprzężaju, co się tłumaczy niskim wyposażeniem w pańszczyzną ciągłą, a stosunkowo najlepszym w pieszą (zagrodnicy). Dane grup folwarków średnich i dużych są do siebie dość zbliżone, jednak do wyodrębnienia grupy ostatniej skłania nas gwałtowne zmniejszenie się ogólnej liczby folwarków powyżej 6 łanów³⁴.

Zaobserwowany uprzednio wzrost powierzchni badanych folwarków w miarę przesuwania się w głąb okresu 1580—1655 (zgodny z tendencją wzrostu wykazaną dla lat 1500—1580 przez A. Wyczańskiego), powoduje także charakterystyczne zmiany w układzie ilościowym folwarków w poszczególnych grupach wielkości; można to zaobserwować zestawiając dane dotyczące liczby folwarków poszczególnych grup oddzielnie dla okresów 1580—1620 i 1621—1655. Wyniki są następujące: folwarki o powierzchni do 2 łanów w okresie wcześniejszym stanowią 19% całości, w okresie późniejszym — 14%, folwarki ponad 2 do 6 łanów — odpowiednio 69% i 59% i folwarki ponad 6 do 10 łanów — 12% i 27%. Przesunięcie się pewnej liczby folwarków z najliczniejszej grupy folwarków średnich do nielicznej grupy folwarków dużych musiało wpłynąć na gwałtowny wzrost procentowy tych ostatnich. Tym samym liczba

³⁴ A. Mączak, op. cit., s. 380 n., wykazał, że w materiale, którym dysponował A. Wyczański wyraźnie występują dwie zasadnicze grupy wielkości folwarków, a mianowicie od 2 do 5 i powyżej 5 łanów; stwierdzenie to dodatkowo uzasadnia celowość wyodrębnienia powyższych trzech grup folwarków w badanym przez nas okresie.

folwarków średnich zmniejszyła się, czego nie mogło zrekompenzować niewątpliwie przesunięcie się do tej grupy stosunkowo nielicznych folwarków najmniejszych. Zmniejszenie się grupy folwarków najmniejszych wskazuje na to, że ich przechodzenie do grupy folwarków o powierzchni ponad 2 łany było szybsze niż proces powstawania nowych małych folwarczków (niewątpliwie coraz słabszy w głąb XVII w.). Analogiczne obliczenia dokonane oddzielnie dla każdego z trzech badanych województw pozwalają na stwierdzenie, że zaobserwowana wyżej ewolucja poszczególnych grup wielkościowych przebiegała w każdym z tych województw w sposób podobny. Wprawdzie uzyskane wyniki procentowe teoretycznie pozwoliłyby na wyciągnięcie nieco dalej idących wniosków (np. większy wzrost folwarków dużych w woj. brzesko-kujawskim), wydaje się jednak, że należy tu zachować dość znaczną ostrożność: podział każdej ze stosunkowo nielicznych grup folwarków do 2 łanów oraz powyżej 6 łanów na sześć części (trzy województwa i dwa okresy) sprawiłby, że w każdej z nich znalazłoby się zaledwie kilka folwarków; w takiej sytuacji przesunięcie nawet jednego z nich powoduje zasadniczą zmianę uzyskanego rezultatu; znika wówczas walor pewnej masowości materiału, którym operujemy, pozostaje natomiast świadomość przypadkowości zachowanych inwentarzy, która może całkowicie zniekształcić obraz zmian.

Ogólna tendencja wzrostu areалу poszczególnych folwarków uwidacznia się szczególnie wyraźnie przy podziale materiału na równe, 15-letnie odcinki czasowe i obliczenie średnich powierzchni w granicach tych okresów. Przeciętne wypadają następujące: w latach 1580—1595 przeciętna powierzchnia folwarku wynosiła 3,3 łana, w 1596—1610 — 4,1 łana (wzrost w porównaniu do okresu poprzedniego o około 24%, w skali rocznej 1,6%), w 1611—1625 — 4,6 łana (wzrost o 12%, rocznie 0,8%), w 1626—1640 — 5,0 łanów (wzrost o 9%, rocznie 0,6%) i w 1641—1655 — 5,1 łanów (wzrost o 2%, rocznie 0,1%). Ponieważ dysponujemy podwójnymi inwentarzami dla 8 tych samych folwarków, spisowanymi w różnych odstępach czasu (przeciętnie co 19 lat), można tendencję wzrostu powierzchni folwarków obserwować na konkretnych przykładach. W pięciu folwarkach stwierdza się wzrost powierzchni, w trzech — zmniejszenie się; ogólnie powierzchnia tych 8 folwarków wzrosła z 38,8 do 48,1 łanów, czyli średnio z około 4,8 do 6,0 łanów, a więc o 25% (w skali rocznej 1,3%). Trzeba zwrócić uwagę, że inwentarze poświadczające zmniejszanie się powierzchni folwarków pochodzą z końcowych lat interesującego nas okresu. Uzyskane procenty wzrostu powierzchni folwarków, wielkie na przełomie XVI i XVII w., malejące w miarę upływu czasu, zgodne są z wymową średnich powierzchni folwarków, uzyskanych dla okresów 1580—1620 i 1621—1655, a także uzasadniają liczbowo stwierdzenie B. Baranowskiego o największym nasileniu wzrostu folwarków szlacheckich w województwie łeczyckim na przełomie XVI i XVII w.³⁵

Zebrany materiał pozwala na postawienie pytania, czy istnieje zależność, a jeśli tak, to jaka, między przeciętną wielkością folwarku a jego usytuowaniem geograficznym. Udało się zlokalizować 106 folwarków, w tym 15 folwarków o powierzchni do 2 łanów, 69 — ponad 2 do 6 łanów i 22 — ponad 6 do 10 łanów. Ich rozmieszczenie wg województw

³⁵ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie*, s. 32.

i wielkości pokazuje tabela 5. Dane w niej zawarte można rozpatrywać z dwojakiego punktu widzenia — w związku z ogólnym stanem gęstości zaludnienia i związanej z tym struktury własnościowej oraz z powiązaniem rynkowymi³⁶.

Tabela 5

Folwarki według grup wielkości i województw

Województwo	Ogólna liczba folwarków	Folwarki wg grup wielkości					
		do 2 łanów		ponad 2 do 6 łanów		ponad 6 do 10 łanów	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
Sieradzkie	31	3	9,7	17	54,8	11	35,5
Łęczyckie	31	4	12,9	21	67,7	6	19,4
Brzesko-kujawskie	44	8	18,1	31	70,4	5	11,5

Dane dotyczące gęstości zaludnienia na interesującym nas obszarze u schyłku XVI w. przedstawiają się następująco³⁷: pow. ostrzeszowski (Sieradzkie) — 5—10 mieszkańców/km²; pow. wieluński, radomszczański, sieradzki (Sieradzkie) oraz kowalski i kruszewicki (Brzesko-kujawskie) — 10—15 mieszkańców/km²; pow. szadecki (Sieradzkie), brzeziński (Łęczyckie) oraz przedecki, brzeski i radziejowski (Brzesko-kujawskie) — 15—20 mieszkańców/km²; pow. łęczycki — 25—30 i orłowski (Łęczyckie) — 30—40 mieszkańców/km². Wynika stąd, że województwa sieradzkie, brzesko-kujawskie i południowa część łęczyckiego miały gęstość zaludnienia zbliżoną, z odchyleniem na korzyść sieradzkiego; zdecydowanie wyróżnia się północna i środkowa część województwa łęczyckiego. Zestawiając rozmieszczenie poszczególnych wielkości folwarków z gęstością zaludnienia dochodzimy do wniosku, że są to elementy od siebie niezależne — zbliżone pod względem zaludnienia województwa sieradzkie i brzesko-kujawskie charakteryzuje zupełnie odmienna struktura wielkości folwarków, natomiast zdecydowanie różniącą się ludnościowo od nich część województwa łęczyckiego ma strukturę wielkości folwarków pośrednią.

Przejdźmy więc do próby powiązania tej struktury z większą lub mniejszą więzią danego obszaru z określonymi rodzajami rynków zbożowych i rejonami eksportu zboża. Wielce pomocne okazały się tutaj wyniki badań S. Mielczarskiego i T. Chudoby³⁸. Na podstawie nakreślonych przez S. Mielczarskiego zasięgów rynków zbożowych

³⁶ Próba ustalenia, czy wielkość folwarku była związana z jakością gleby (wykorzystując *Mapę gleb Polski*, pod red. A. Musierowicza, skala 1:1 000 000) wypadła negatywnie; w każdej z 3 grup wielkości folwarków gleby klas III—IV (wg obecnie obowiązujących norm w polskim rolnictwie) stanowiły około 90%, klas I—II — około 5—7%, klasy V — około 3—5%.

³⁷ Mapa: *Gęstość zaludnienia Korcny i Śląska u schyłku XVI w.*, oprac. I. Gieysztorowa, A. Zaboklicka, [w:] *Historia Polski t. I, Mapy*, Warszawa 1958 oraz I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM XI, 1963, nr 3—4, ryc. 7.

³⁸ S. Mielczarski, *Rynek zbożowy*, s. 94—98, 131—140 oraz mapa; T. Chudoba, *Rozwój rynku zbożowego dorzecza Wisły w XVI w.* (maszynopis pracy doktorskiej, Biblioteka Instytutu Historycznego UW), s. 53 nn., mapa 3.

w Polsce widać, że w stosunku do obszarów nas interesujących w obrębie rynku kujawskiego, ściśle związanego ze spławem wiślanym zboża, znajduje się województwo brzesko-kujawskie, prawie całe łęczyckie oraz północna część sieradzkiego (po Sieradz i na południe od Łasku). Do rynku wrocławskiego, ze spławem nie związanego, wchodziła południowo-zachodnia część województwa sieradzkiego (pow.: ostrzeszowski, wieluński, zachodnia część radomszczańskiego i południowa sieradzkiego). Natomiast T. Chudoba do terenów eksportujących zboże w trzeciej ćwierci XVI w. zalicza, prócz województwa brzesko-kujawskiego, jedynie ziemię łęczycką, nie sięgając województwa sieradzkiego. Wydaje się, że w przypadku naszych rozważań do tych terenów można zaliczyć ówczesne pow. łęczycki, orłowski i północny skrawek brzezińskiego. Nie wypowiadając się na temat pewnych rozbieżności między zasięgiem spławu wiślanego zakreślonym w pracach S. Mielczarskiego i T. Chudoby, można w oparciu o ustalenia obu tych autorów spróbować przedstawić procentowy udział poszczególnych grup wielkości folwarków, obliczony dla rynków kujawskiego i wrocławskiego, a także analogicznie — dla terenów określonych przez T. Chudobę jako eksportujące zboże oraz leżących wg niego poza zasięgiem eksportu. Zestawienie takie zawiera tabela 6.

Tabela 6

Folwarki według grup wielkości i położenia wobec rynku zbytu

	Ogólna liczba folwarków*	Folwarki wg grup wielkości					
		do 2 łanów		ponad 2 do 6 łanów		ponad 6 do 10 łanów	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
Wg S. Mielczarskiego							
Rynek kujawski	81	12	14,8	57	70,4	12	14,8
Rynek wrocławski	22	3	13,6	10	45,5	9	40,9
Wg T. Chudoby							
Tereny eksportujące zboże	67	12	17,6	46	68,6	9	13,8
Tereny poza zasięgiem eksportu	39	3	7,7	23	59,0	13	33,3

* W wariancie obliczeń dotyczącym rynków kujawskiego i wrocławskiego pominięto 3 folwarki, które znalazły się poza zasięgami tych rynków, nakreślonymi przez S. Mielczarskiego.

Wśród wyników procentowych powyższej tabeli zwraca uwagę wyraźne skupienie się folwarków dużych (powyżej 6 łanów) na obszarach leżących poza zasięgiem spławu zboża Wiślą (dla obu wariantów obliczeń — raz 40,9, raz 33,3%), szczególnie, jeśli weźmiemy pod uwagę, że w stosunku do ogólnej liczby folwarków przyjętych do tych obliczeń, folwarki duże stanowią zaledwie około 20%.

Z uzyskanych danych można by wysnuć pozornie paradoksalny wniosek, że rozkwit eksportu zbożem powodował tworzenie się na terenach związanych z rynkiem gdańskim folwarków mniejszych, gdy tymczasem wiadomo, że w spławie wiślanym brała udział przede wszystkim szlachta bogata (nie mówiąc o wielkiej własności), w mniejszym stopniu średnia,

w minimalnym zaś drobna³⁹. Paradoks ten jednak można starać się tłumaczyć. Otóż badania T. Chudoby wykazały, że z terenów Kujaw i ziemi łęczyckiej w drugiej połowie XVI w. ponad 40% całego wywożonego zboża stanowił eksport kupiecki (głównie kupców z Włocławka); zboże to pochodziło w ogromnej większości z dóbr średniej i bogatej szlachty⁴⁰. Stąd wypływa wniosek, że koniunktura zbożowa musiała mieć pobudzający wpływ także na rozwój folwarków średnich, a zapewne i mniejszych — szczególnie na terenach leżących w niewielkiej odległości od ośrodków kupieckich, nawet jeśli weźmiemy pod uwagę, że pośrednictwo kupców obniżało dochody bezpośrednich producentów w porównaniu do tych, jakie mogła osiągać szlachta spławiająca zboże samodzielnie. Można także wysuwać argument banalny, ale chyba nie bez znaczenia, że o wiele łatwiejsze jest zorganizowanie folwarku małego lub średniego, niż dużego, i że dlatego w okresie szybkiego wzrostu ich liczby zaznaczyła się na terenach objętych eksportem zboża dominacja gospodarstw mniejszych i średnich.

Niezależnie od powyższych przypuszczeń, rezultaty sugerujące pewną zależność między arealem folwarków a ich powiązaniem z rynkiem wiślanym kojarzą się z tezą L. Żytkowicza dla dóbr kościelnych w XVI w., w myśl której rozwój folwarków był uzależniony od sytuacji ekonomicznej gospodarstw chłopskich. Tam, gdzie istniały duże, o dobrych warunkach rynkowych gospodarstwa chłopskie, dwór był mniej zainteresowany w rozbudowie gospodarki folwarcznej (dobra pomorskie i kujawskie), natomiast tam, gdzie gospodarstwa te były małe i w gorszych warunkach rynkowych (oddalone od Wisły i Gdańska) — stopień ufolwarczenia był wyższy (dobra wolborskie)⁴¹; stąd Żytkowicz przypuszcza, że na tempo rozwoju folwarków wywierała wpływ struktura posiadania ziemi chłopskiej, ponieważ rozdrobnienie gospodarstw chłopskich umożliwiało dworowi wykorzystanie w większym stopniu pańszczyźnianej siły roboczej. Nie możemy tu stwierdzić, czy teza ta jest słuszna również dla dóbr średniej szlachty, gdyż przekraczałoby to ramy niniejszego artykułu. W tym celu bowiem trzeba nie tylko dokonać gruntownej analizy gospodarki chłopskiej w badanych przez nas dobrach (dla określenia, jak w istocie kształtował się w tych dobrach stopień ufolwarczenia), lecz także stwierdzić, czy możliwości i sposoby wykorzystania siły roboczej w wielkich kompleksach dóbr oraz w dobrach średnio zamożnej szlachty były na tyle podobne, by mogły wpływać w sposób zbliżony na rozrost folwarków. Bowiem bezwzględna wielkość dóbr (klucza dóbr) grała zapewne wielką rolę w kształtowaniu się obszaru folwarków, proporcji — areal folwarkowy: globalny areal gospodarstw chłopskich. Pod tym względem szlachcic-ziemianin na jednej wiosce miał znacznie mniejsze możliwości manewru. Równo-

³⁹ Opłacalność udziału szlachcica w eksporcie zboża do Gdańska była uzależniona od ilości zboża, jaką mógł ze swych dóbr przeznaczyć na sprzedaż; T. Chudoba (op. cit., s. 111 n.) dolną granicę ekonomicznej opłacalności spławu zboża określa na około 12 łasztów, a wg obliczeń A. Wyczańskiego (op. cit., s. 195) przeciętny folwark szlachecki w Wielkopolsce Wschodniej o powierzchni 3,6 łanów w okresie 1551—1580 mógł przeznaczyć na sprzedaż 207,63 hl, czyli niewiele ponad 7 łasztów.

⁴⁰ T. Chudoba, op. cit., s. 85—87, 127, 139.

⁴¹ L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w. t. I*, s. 309 oraz s. 37—41. Autor ten jako miernik ufolwarczenia rozumie stosunek wysiewów folwarcznych do ogólnej powierzchni gospodarstw chłopskich w danym zespole gospodarczym.

чеśnie powstaje pytanie, czy w ogóle przeciętny areał folwarków był uzależniony od stopnia ufolwarczenia danego typu dóbr, czy też były to wartości od siebie niezależne.

Odpowiedź na powyższe przypuszczenia i pytania przynieść mogą dalsze badania; być może jednak, że wyniki ich będą skłaniały do wniosku, że zaobserwowany układ folwarków był wynikiem dawniej już ukształtowanej na tych terenach struktury wielkości dóbr średniej szlachty.

Мартин Камлер

ПЛОЩАДЬ ШЛЯХЕТСКОГО ФОЛЬВАРКА В ВОСТОЧНОЙ ВЕЛИКОЙ ПОЛЬШЕ 1580—1655

Основной задачей статьи является изучение вопросов возникающих при подсчетах площади фольварков среднесостоятельной польской шляхты на исходе XVI и в первой половине XVII в. а также попытка найти метод позволяющий на результаты наиболее близкие действительному положению. Настоящими розысками учитывают способы подсчета площади шляхетских фольварков примененные А. Вычанским [А. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580*] благодаря чему — помимо некоторых корректур — результаты получаемые предложенным тут методом вполне сравнимы с результатами полученными сказанным автором для более раннего периода.

Основу подсчетов составляют 124 описи шляхетских фольварков площадь которых не выше 10 ланов. Описи эти ограничены 1580—1655 годами; по территориальному принципу они происходят из восточной части Великой Польши (воеводства бжезскокуявское, лэнчишкое и серадское). Площадь фольварков высчитывалась в преобладающем большинстве случаев на основании содержащихся в описях информации касающихся числа рабочего скота и расположенным количеством дчей барщины. В 12 описях подсчет барской запашки проведен путем пересчета на ланы предназначенного к посеву зерна, либо по урожаю. Так как не все исследуемые инвентари содержали данные касающиеся всех необходимых данных для определения площади, к подсчетам привлекались также те описи в которых содержались следующие данные: а) об упряжных фольварчных животных и крестьянах, б) об упряжных фольварчных животных без известий о крестьянах, с предположением, что их действительно не было, в) только о крестьянах если из текста видно, что упряжных животных действительно не было, г) описи на основании которых запашку фольварка можно было подсчитать другими способами (напр. путем подсчета засева либо урожая). Полученная на основании всех инвентарей средняя площадь фольварка состояла в исследуемый период из 4,4 лана, в годы 1580—1620 — 3,9 лана, в годы 1621—1655 — 4,9 лана. Подробный анализ высчитанных площадей фольварков показал стремление их постепенного роста, с тем однако что это расширение было особенно значительным на рубеже XVI и XVII веков и постепенно ослабевало со временем (в период 1596—1610 рост средней площади на приблизительно 24% по отношению к средней от 1580—1595, тогда как в период 1641—1655 только на 2% в сравнении с периодом 1626—1640).

Исследованный материал позволяет разделить фольварки средней шляхты по отношению площади на 3 группы: до 2 ланов, сверх 2 до 6 ланов и от 6 до 10 ланов. Это подразделение обосновано кривой иллюстрирующей количество фольварков по их величине, которая явно колеблется на рубежах 2 и 3, а также 6 и 7 ланов, а также структурой отношения отдельных групп фольварков собственной упряжной силой и барщиной.

Попытка установить зависимость между размерами фольварка и плотностью населения показала что в исследуемых материалах эти элементы не взаимосвязаны. Зато наметилась

определенная зависимость размеров фольварка от степени связи данного района с Вислой и возможностями сплава хлеба в Гданск. Обращает внимание сосредоточение крупных фольварков (выше 6 ланов) на территориях лежащих вне охвата сплава Вислой. Выяснение взаимоотношения между географической районизацией фольварков разной величины а хлебным рынком (был ли определяемым результат связей или их отсутствие либо решающе повлияли другие причины) требует особых изысканий.

Marcin Kamler

LA SUPERFICIE DE LA RÉSERVE SEIGNEURIALE DANS LA PARTIE ORIENTALE DE LA GRANDE POLOGNE (1580—1655)

Le but de l'article est de présenter les problèmes qui se posent lorsqu'on calcule la superficie des réserves seigneuriales de la moyenne noblesse à la fin du XVI^e et dans la première moitié du XVII^e siècle, et de tenter de trouver une méthode permettant d'atteindre des approximations satisfaisantes. Ces considérations s'inspirent de la façon dont A. Wyczański (*Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580 [Etudes sur la réserve seigneuriale en Pologne dans les années 1500—1580]*, Warszawa 1960) a calculé la superficie des réserves seigneuriales pour la période 1500—1580. C'est pourquoi les résultats obtenus par la méthode proposée dans cet article sont parfaitement comparables avec ceux que Wyczański a obtenus pour une période antérieure.

L'auteur a pris pour base de ses calculs 124 inventaires de réserves seigneuriales, dont la superficie ne dépassait pas 10 „łany” — inventaires provenant de la partie orientale de la Grande Pologne (voïvodies de Brześć en Cuiavie, de Łeczyca et de Sieradz) et datant des années 1580—1655. Dans la plupart des cas, il a calculé la superficie des réserves seigneuriales sur la base des données des inventaires relatives au nombre des bêtes de trait et des jours de corvée dont chaque réserve seigneuriale disposait. Dans le cas de 12 inventaires, il a calculé la superficie en convertissant en „łany” la quantité de semence destinée aux semailles ou la quantité des récoltes. Puisque les inventaires analysés ne contenaient pas tous les éléments nécessaires pour établir la superficie, l'auteur n'a utilisé pour ses calculs que les inventaires suivants: a) ceux qui donnent le nombre des bêtes de trait et des paysans; b) ceux qui donnent le nombre des bêtes de trait, sans fournir aucune indication au sujet des paysans (en ce cas on peut supposer qu'il n'y avait pas de paysans); c) ceux qui contiennent des données uniquement au sujet des paysans, pourvu que le texte nous apprenne qu'il n'y avait pas de bêtes de trait; d) les inventaires sur la base desquels on peut calculer la superficie des réserves seigneuriales d'une autre façon (par exemple en tenant compte des quantités de semence ou des récoltes).

La superficie moyenne d'une réserve seigneuriale calculée sur la base de tous les inventaires est, pour toute la période étudiée, de 4,4 „łany”; pour les années 1580—1620, de 3,9 „łany”; pour les années 1621—1655, de 4,9 „łany”. Une analyse détaillée des superficies des réserves seigneuriales montre que celles-ci avaient tendance à augmenter, mais que cette augmentation a été particulièrement importante à la fin du XVI^e et au début du XVII^e siècle, tandis qu'elle s'est affaiblie graduellement avec le temps (dans la période 1596—1610 la superficie moyenne augmente d'environ 24% par rapport à la superficie moyenne de la période 1580—1595; dans la période 1641—1655 elle n'augmente que de 2% par rapport à la période 1626—1640).

Les matériaux étudiés permettent de classer les réserves seigneuriales de la moyenne noblesse en trois groupes, au point de vue de la superficie: jusqu'à 2 „łany”, entre 2 et 6 „łany”, entre 6 et 10 „łany”. Ce classement est justifié par la courbe représentant le nombre des réserves seigneuriales selon leur grandeur — courbe qui se brise nettement aux limites entre 2 et 3 „łany” et entre 6 et 7 „łany” — aussi bien que par la structure de l'équipement des différents groupes de réserves seigneuriales en ce qui concerne les bêtes de trait et les serfs.

L'auteur recherche les rapports entre les dimensions de la réserve seigneuriale et la densité de la population; il constate que, pour ce qui concerne les matériaux qu'il a étudiés, ce sont là deux éléments indépendants l'un de l'autre. Par contre, les dimensions de la réserve seigneuriale semblent dépendre dans une certaine mesure du degré de facilité de l'accès à la Vistule, c'est-à-dire à la voie par laquelle on transportait le blé à Gdańsk; on remarque une concentration de grandes réserves seigneuriales (au-dessus de 6 „łany”) dans les territoires dépourvus de la possibilité d'envoyer le blé par la Vistule. Il faudrait des recherches spéciales pour établir si cette distribution géographique des réserves seigneuriales de différentes dimensions était vraiment une conséquence de la liaison ou du manque de liaison avec le marché du blé, ou si, au contraire, elle résultait d'autres causes.